

АЛАШОРДА ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Урумбасаров Берик «Тарихшы-педагог» білім бағдарламасының 1-курс магистранты Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., профессор – Ғылыми жетекшім Бердіғожин Л.Б

1917 жылы ақпан революциясы жеңіске жетіп Ресей империясын 300 жыл билеген Романовтар әулеті биліктен шеттетіліп, бұл тарихи оқиға ұлт зиялыларының басын бір жерге қосуға мүмкіндік әкелді. 1917 жылдың сәуір-мамыр айларында көптеген облыс-уезд орталықтарында аймақтық қазақ сиездері өткізіліп, қазақ комитеттері құрыла бастады. Олардың жекелеген өкілдері Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттерінің құрамына енгізілді. 1917 жылы Қазақ сиездері Орынбор (Торғай облыстық), Орал (Орал облыстық), Семей (Семей облыстық), Омбы (Ақмола облыстық) т.б. қалаларында болды. Қазақ сиездерін өткізуге ұлт зиялылары белсене кірісті. 1917 жылы 21-28 шілдеде Орынборда өткен Бірінші Жалпықазақ сиезінде «Алаш» атты партия құрылып, бұл сиезде 14 мәселе қаралды. Осылардың ішінде ерекше атайтынымыз: 1. Мемлекет билеу түрі; 2. Қазақ облыстарында автономия; 3. Жер мәселесі; 4). Оқу мәселесі және т.б. 1917 жылдың 21 қараша күні «Қазақ» газетінде Алаш партиясы бағдарламасының жобасы және сиез материалдары жарияланды. «Алаш» партиясының өмірге келуі үлкен саяси мәселе еді. 1917 жылғы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында Екінші жалпықазақ сиезі өтті. Сиездегі қаралған аса маңызды мәселелер: қазақ-қырғыз автономиясы; милиция құру; ұлт кеңесі; оқу мәселесі т.б. Бұл сиезде автономияны жариялау мерзімі туралы қызу тартыстар бірнеше күнге созылды. Ақыры осы 1917 жылы 5-13 желтоқсанда өткен екінші сиезде Алаш автономиясы жарияланды. Кейін, елде басталған азамат соғысы мен шетел соғыс интервенциясына байланысты Қазақстан жері бірнеше майданға бөлініп тұтас басқару мүмкіндігі болмағандықтан Алашорда екіге бөлінді. Бірақ, үкіметтің негізгі мақсаты ол ұлт тәуелсіздігі болып сақталды. 1919 жылы 10 шілдеде РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің Жарлығы бойынша құрылған қазақ революциялық комитеті өлкедегі ең жоғары әскери-азаматтық басқару органы болып табылды. Оның басты міндеті: революцияға қарсы күштерге тойтарыс беру, өлкеде мемлекеттік, шаруашылық және мәдени құрылыс үшін жағдай жасау, Қазақстанда Кеңестердің Құрылтай сиезін әзірлеу, армияны азық-түлікпен және басқа да қажетті жағдайлармен қамтамасыз ету және сот ісін жүргізу болды. Қазақ революциялық комитетінің алғашқы құрамына оның төрағасы ұлты поляк, 1902 жылдан болыпевиктер партиясының мүшесі С.Пестковский және Ә.Жангелдин, Б.Қаратаев, М.Тұнғаншин, С.Мендешев, Алаш Орда жетекшілерінің бірі А.Байтұрсынов енді. Қазақ революциялық комитетінің шешімі бойынша 1920 жылы 9 наурызда Алаш Орда үкіметі таратылды. Алаш партиясы, Алашорда үкіметі және жетекші тұлғалары туралы зерттеулер кеңестік кезеңде басталып, жарияланды. Алашорда қозғалысы, алаш қайраткерлері туралы әр түрлі пікірлер айтылды. Түрлі себептерге, сол кездегі жағдайларға байланысты тым әрқилы, кейде тіпті бір-біріне кереғар пікірлер айтылғаны құпия емес. Мәселен, 1927 жылы А.Бочаговтың «Алашорда тарихына 220 арналған очерктер» жинағы жарық көрді. Бұл шағын еңбекте дәлелсіз тұжырымдар, саналы түрде бұрмаланған фактілер көптеп кездеседі. Бұл еңбектің асығыс жазылғандығы жөнінде автор былай дейді: «Жалпы партиялық нұсқау бойынша асығыс жазылған бұл жұмыс ғылыми зерттеуден гөрі, төменгі партия ұйымдары үшін арнайы жазылған үгіт-насихатқа көбірек ұқсайтын еді» [1, с.102-103]. Өткен ғасырдың кеңестік тарихнамасында ғылыми,

саяси әдебиеттерде Алаш қозғалысын жаппай қаралайтын «ұлтшылдар», «халық жаулары» деп ұлттық тұлғаларды қаралаған жекелеген адамдардың еңбектері жарық көрді. 1933 жылғы желтоқсанда ВКП (б) Қазақ Өлкелік Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтында Алашорда және Алаш партиясы тарихына арналған пікір-сайыс ұйымдастырылды. Онда «Алашорданың тарихи рөлі» деген тақырып бойынша институт қызметкерлері С.Брайнин мен Ш. Шафиро баяндама жасады. Кейін, осы баяндамалар 1935 жылы «Алашорда тарихы бойынша очерктер» деген атпен кітап болып жариялады [2]. Кітап «Алаш» қозғалысының бастау көздері, 1916 жылғы көтерілістегі алаш интеллигенциясының рөлі, Алаш қозғалысы ақпан мен қазан айларында, алашорда - ұлтшыл контрреволюциялық үкіметі, Алаш қозғалысының тарихын дәріптеушілікке қарсы деген бөлімдерден тұрды. Авторлар Алашорданы ұлтшыл контрреволюциялық үкімет деп баға берді. 1930-жылдардың ортасынан 1980-жылдардың соңына дейінгі отандық тарихнамада 1937-1938 жылдардағы ұлттық интеллигенцияға қарсы жүргізілген «сталиндік террордан» кейін алаш қозғалысына байланысты зерттеулер жүргізілген жоқ. 1980-жылдардың соңына дейін бұл жабық тақырыптардың біріне айналды. Республика өз тәуелсіздігін жариялаған 1991 жылдан кейінгі кезеңде құпия болып келген Алаш тақырыбы жөнінде тарихи шындықты қалпына келтіруге талпыныс жасала бастады. 1989 жылғы шілдеде Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің жанындағы партия тарихы институты «Алашорда: пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы» деген тақырыпта пікір алысу дөңгелек үстелін ұйымдастырды. Оған, Қазақстан Ғылым академиясының, Алматының жоғары оқу орындарының белгілі қоғамтанушы ғалымдары қатысты. Олар: Б.А. Төлепбаев, А.Ғ. Сармурзин, М.Қ. Қозыбаев, В.К. Григорьев, М. Бурабаев, Ә.С. Тәкенов, М.Қойгелдиев т.б. Қоғамдық ғылымдардың өкілдері Алаш және алашорда тарихына байланысты қолдан жасалған құпияны ашуға жариялылық жағдайында мүмкіндік туып отырғандығын тілге тиек ете отырып, соған байланысты өз ойларын ортаға салды. Алашорда қозғалысының бастау көздерін 1917 жылға дейінгі қазақ қауымының қоғамдық-саяси өмірінен іздеу, ал осы қозғалыстың саяси ағым және ресми партия ретінде 1917 жылдың жазынан басталғандығын басты көрсету, оның 1917-1920 жылдардағы дамуы мен нақтылы қызмет тарихын ашып көрсету, Алаш интеллигенциясы мен Алашорда қозғалысының ара жігін ашу сияқты күрделі мәселелер көтерді [3, с.21]. Пікір алысуға қатысқандардың көпшілігі Алаш пен алашорданың әлеуметтік табиғатын, олардың қазақ қауымының қандай бөлігіне сүйенгендігін анықтау қажеттілігіне баса назар аударды. Бұл мәселе 1920-30 жылдардың өзінде көп дау туғызды. А.Бочагов Алашты - «ұсақ ұлттық буржуазияның» партиясы десе, С.Брайнин мен Ш. Шафиро - «бүкіл байлардың ұйымы» деді. Пікір алысуда негізгі баяндама жасаған М.Қозыбаев Алаш партиясын ұлтшыл саяси деп айыптаудың негізсіз екендігін көрсетті. Осы пікір алысудың ізімен қазіргі «Ақиқат» журналы «Алаштың ақиқатын кім айтады?» деген жалпы тақырыппен топтама ұсынды. В.К.Григорьевтің, К.Нүрпейісовтың, Т. Кәкішевтің мақалалары жарық көрді. В.К. Григорьев Алаштың қалыптасуы 1917 жылы аяқталған және кадеттер жолын қуған буржуазияшыл-ұлтшыл партия деп анықтайды. Ал, ғалымдар К.Нүрпейісов пен Т. Кәкішев Алаш құрылған 1917 жылы шілде айында оның саяси партияға тән бағдарламасы болмағандығын айта келіп, саяси партия ретінде қалыптасып үлгермеген ұйым деп бағалады. Жекелеген зерттеушілер Алаш қозғалысына баға беру үшін алдымен оның көш бастаушыларының кімдер болғандығын анықтау мәселесі осы 221 тақырыпты ғылыми тұрғыдан игеруге шешуші түрде ықпал жасайды деп есептеді. М.К. Қозыбаев Алашқа либеральды ұлттық интеллигенцияның партиясы деген анықтама бере отырып, оның идеологиясы отаршылдыққа қарсы бағытталған деген қорытынды жасады. Ғалым философ М. Бурабаев 1917-1940 жылдардағы Қазақстандағы қоғамдық ой мәселелеріне арналған зерттеуінде

Алаш тарихына байланысты тың пікірлер жазғанмен, автордың коммунистік идеологияға тәуелді болғандығын анық байқауға болады [4]. Алаштық интеллигенцияға жаңа көзқарас қалыптастыруда ашық та батыл пікірлер айтып, дәлелді тұжырымдар жасауда зерттеушілер М.Қойгелдиев пен Т.Омарбековтың еңбектері ерекше құнды. Олардың пайымдауы бойынша, Алаш партиясының көш бастаушылары негізінен екі мақсатты - қазақ елін отарлық езгіден азат ету мен қазақ қоғамын ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына алып шығу міндеттерін көздеді, сондықтан да алаштық интеллигенцияны «ұлттық- демократиялық партия» деп атау қажет [5, 216]. Көрнекті ғалым Мәмбет Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» атты көлемді монографиясында осы пікірлер әрі қарай өрбітілді. Алаш пен алашорда тарихына қалам тартуға мүмкіншілік туған соңғы жылдары ғалымдар Ә.Қайдаровтың, Ә.Әлімжановтың, С.Өзбекұлының, М.Құл- Мұхаммедтің, М.Әбсеметовтың, Ғ.Әнестің, А.Мектептегінің мақалалары мен ғылыми еңбектері жарық көрді. Алашорда тарихын зерттеуге елеулі үлес қосқан ғалым К. Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алашорда» атты монографиялық еңбегін атауға болады. Автор өз еңбегінде зиялы қауымға Алаштануды зерттеудің кейбір маңызды мәселелерін ұсынады. Олар: Алаштың әлеуметтік, саяси және экономикалық бастау көздері; оның ХХ ғасырдың алғашқы жиырма жылындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі алатын орны мен атқарған ролі; 1917 жылғы екі революция аралығындағы Алаштың басқа партияларымен өзара қатынасы мен байланысы; Алаш пен Алашорда және Совет үкіметі; Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің көзқарас эволюциясы; Алаш қозғалысына қатынасушылардың 1920 жылдан кейінгі қасіреті; Алаш қозғалысы және оның Орта Азия мен Еділ бойының түрік тілдес, мұсылман діндес халықтарының саяси партиялары мен қоғамдық қозғалыстарымен байланысы; Алаш қозғалысы және бүгінгі Қазақстан [6,216]. К. Нұрпейісов осы аталғандардың ішінен үш нақты мәселені бөліп алып қарастырады. Олар: 1. Саяси партия ретіндегі Алаштың өмірге келуі және оның бағдарламалық мақсаты-міндеттері; 2. Мемлекеттік құрылым ретіндегі Алаш автономиясының ұйымдасуы; 3. Алашорданың нақтылы іс-әрекеті. К. Нұрпейіс монографиясында алаш қозғалысына байланысты 1920-80 жылдардың екінші жартысына дейін жарық көрген еңбектерге біршама жақсы талдау жасалынған. Бұған қосымша Р.Нұрмағанбетованың «Алаш және Алашорда проблемасы 20-30 жылдардағы Қазақстандық тарихнамада» атты диссертациялық зерттеуі өмірге келді » [7]. Р. Нұрмағанбетова өз зерттеуінде Алашорда қозғалысын үш бағытта қарастырады. 1. Алаш қозғалысы қалыптасуының тарихи, әлеуметтік-экономикалық себептері; 2. 1917-1920 жылдардағы Алаш және Алашорда тарихы ; 3. 1937-1938 жылдардағы Алаш және Алашорда тарихы. Р. Нұрмағанбетова өз зерттеуінде Алаш қайраткерлері демократиялық бағытты ұстанып, большевиктік идеологияға қарсы болғандығын айғақтайды. «Участие представителей казахского народа государственной думе способствовало выявлению позиции сторонников демократического движения в крае, установленных тесных связей с мусульманским движением в России. Учреждение и издание с 1913 г. первого печатного органа движение газеты «Казах» явилась важнейшими этапами в консолидации казахской интеллигенции, в особенности ее молодого поколения, что способствовало превращению его в реальную политическую силу, выразившую общенациональные демократические идеи. Лидеры алашского движения оставались принципиальными противниками большевистических форм и методов социалистического переустройства Казахстана. Несмотря на вынужденный переход на 222 сторону советской власти, вся общественно-политическая деятельность участников движения Алаш начало 20-х годов свидетельствовало о приверженности ее к гуманистическим, демократическим принципам» [7,с.15]. Көрнекті ғалым Дина Аманжолованың «Казахский автономизм и Россия» атты

монографиялық зерттеуінде «Алаш» қозғалысының қалыптасуы мен қызметінің әр түрлі аспектілері жаңа тың мұрағат деректері негізінде қарастырылған [8]. Алаш қозғалысын зерттеушілердің басым көпшілігі оның ұйымдастырылу мәселесіне көңіл аударады. Осы мәселеге белгілі ғалым М. Қозыбаев дәл анықтама береді: «В отличие от кадетов партия «Алаш» была аморфной, организационно далеко не завершенной. Не случайно процесс ее создания занял более 10 лет. На этапе буржуазно-демократической революции ее лидеры, используя политические средства, вплоть до трибуны Государственной думы, в острой проблеме колониализма отстаивали интересы своего народа перед усиливающейся экспансией столыпинских реформ» [9,с.64]. Осындай пікір тарихшы ғалым Б. Елькеевтің еңбегінде де өз жалғасын тапқан. Алаш партиясының қызметіне жан-жақты талдау жасай отырып, Б.Елькеев былай деп жазады: «Организационно-подготовительная работа по созданию партии началось в период первой русской революции, а как партия «Алаш» была организационно оформлена только в 1917 году» [10,с.51]. Қазақстандық тарихнамадағы пікірлерді қорыта отырып мынандай мынадай пікір айтуға негіз бар. Алаш қайраткерлері халықтың азды-көпті шағын тобының саяси мүдделерін немесе феодалдық, патриархалдық, ұсақ буржуазиялық мүдделерді қорғаған жоқ. Керісінше, жалпы адамзаттың гуманизм принциптерін асқақ тұтып, бүкіл қазақ халқының мүдделеріне қызмет етті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі: 1.Бочагов А. У истоков воспоминание. – Алматы « Казахстан», 1972.- 103 с. 2.Брайнин С, Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш Орды. – Москва. «Просвещение» ,1935. -140 с. 3.«Алашорда пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы» //Социалистік Қазақстан. -1989. 11 шілде. -2 б. 4. Бурабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940г.г.- Алматы: Ғылым, 1991. -220 б. 5. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Алаш қозғалысы// Ақиқат. -1991. № 11. 2-3 б; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы, 1996; 6. Нұрпейісов К. Алаш Һәм Алашорда. –Алматы « Ататек» -1995. -210б 7.Нурмаганбетова Р.К. Проблема Алаш и Алашорды в Казахской историографии 20-90-х годах: автореф. дисс. канд. ист. наук. - Алматы, - 1999. -29с. 8.Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. - Москва: Просвещения,- 1994. -216 с. 9.Козыбаев М. Проблемы истории, археологии и этнографии Западного Казахстана // Вестник АН КазССР. - 1999. №3. -64 с. 10. Елькеев Б. Партия «Уш жуз» и ее деятельность в период установления Советской власти в Казахстане // История Казахстана: «белые пятна». Сборник статей. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – С.49-77.